

USPOREDBA RAZLIČITIH PRIMJERA RAZVOJA PRIKAZA LJUDSKOG LIKA I PROSTORA U DJEČJEM CRTEŽU

Mišković, Jasmin

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, The Academy of Arts Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Umjetnička akademija u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:134:252163>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-08**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
UMJETNIČKA AKADEMIJA U OSIJEKU
ODSJEK ZA LIKOVNU UMJETNOST
STUDIJ LIKOVNE KULTURE
SMJER: GRAFIKA

JASMIN MIŠKOVIĆ

**USPOREDBA RAZLIČITIH PRIMJERA
RAZVOJA PRIKAZA LJUDSKOG LIKA I
PROSTORA U DJEČJEM CRTEŽU**

DIPLOMSKI RAD

Mentor:

Zlatko Kozina, predavač

Osijek, 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD	2
2. VIZUALNO – LIKOVNO STVARANJE KOD DJECE.....	4
2.1. RAZVOJ LIKOVNOG MIŠLJENJA	4
2.2. RAZVOJ LIKOVNOG IZRAŽAVANJA	6
3. RAZVOJ PRIKAZA LJUDSKOG LIKA I PROSTORA KOD DJECE	9
3.1. PRIMARNI SIMBOLI (OD 1. DO 3. GODINE).....	9
3.2. SLOŽENI SIMBOLI (OD 4. DO 6. GODINE).....	12
3.3. INTELEKTUALNI REALIZAM (OD 7. DO 10. GODINE)	16
3.3.1. <i>Transparentni prikaz</i>	18
3.3.2. <i>Prikaz akcije u fazama kretanja</i>	19
3.3.3. <i>Emotivna proporcija</i>	20
3.3.4. <i>Prevaljivanje oblika</i>	20
3.3.5. <i>Rasklapanje oblika</i>	21
3.3.6. <i>Vertikalna perspektiva</i>	22
3.3.7. <i>Obrnuta perspektiva</i>	22
3.3.8. <i>Poliperspektiva</i>	23
3.4. VIZUALNI REALIZAM (OD 10. DO 14. GODINE)	24
4. PREGLED PRIKAZA RAZVOJA LJUDSKOG LIKA I PROSTORA U DJEČJEM CRTEŽU	26
5. ZAKLJUČAK	28
6. SAŽETAK.....	30
8. LITERATURA.....	31

1. UVOD

U ovome diplomskom radu prikazane su i objašnjene karakteristike razvoja ljudskog lika i prostora u dječjem crtežu po dobnim skupinama.

Crtež je način univerzalnog izražavanja u likovnoj umjetnosti i stariji je od pisma, stoga možemo reći da je crtež prva pojava u likovnoj umjetnosti. Crtež nastaje pomoću mekih, suhih i tekućih materijala koji se nanose potezom ili tragom crtačkog sredstva po plohi. U početku su plohe po kojima se crtalo bile površine iz prirode (litica, kamen, spilja), a tek znatno kasnije je čovjek počeo crtati po papirusu i drugim materijalima. U samim počecima čovjek se služio raznim materijalima za crtanje kao što su ugljen i komadići raznih ruda, a tek se kasnije počinje služiti ptičjim ili čeličnim perom, kistom te danas nama poznatim crtalicima. Nerijetko nakon ostavljanja prvih tragova čovjek se počinje služiti crtežom kako bi komunicirao s drugim ljudima, te tako crtež postaje sredstvom sporazumijevanja. Tada nastaju prvi simboli i znakovi poput kružnice, križeva, svastike, pravokutnika, točkice, crte i ostalih geometrijskih oblika. Kao rezultat crtanog komuniciranja nastaju i prva pisma (jezik).

Opće je poznato da crtanje kod djece predstavlja svakodnevnu aktivnost od njihove vrlo rane dobi. Svako dijete ima potrebu za ostavljanjem traga. Dječji crtež nam može poslužiti kao pokazatelj dječjeg razvoja i njegovih motoričkih sposobnosti. Crtež nam također može biti pokazatelj djetetova razumijevanja okoline i društva, unutarnjih iskustava, strahova, osjećaja i stavova. Možemo reći da je dječji crtež način na koji dijete objašnjava svoj pogled na vanjski i unutarnji svijet. Dijete treba poticati na crtanje jer je ono važno za intelektualni, emotivni i socijalni razvoj djeteta. Dijete na crtanje gleda kao na igru, ono instiktivno počinje crtati jer je potaknuto unutarnjom potrebom za likovnim izražavanjem. Djeca će u prvim godinama života podražajni svijet oblikovati unutrašnjim doživljajem, na sebi svojstven i subjektivan način, a tek nešto kasnije će opaziti tragove svoje aktivnosti i pojavit će se prvi oblik: krug. Djeca počinju crtati sve bogatije i složenije oblike koji proizlaze iz kombinacije različitih elemenata, iako između elemenata nema povezanosti i razbacani su po cijelom papiru. Nedugo nakon toga upotrebom krugova i raznih složenijih oblika, pojavljuju se prvi prikazi pojednostavljenog ljudskog lika. U dobi oko 6 godina u dječjem crtežu se pojavljuju i gotove šablone što dovodi do pada kreativnosti. Predškolsku i ranu školsku dob obilježava faza "intelektualnog realizma" u kojoj dijete crta ono što o predmetima, ljudskim likovima i prostorima zna te se pojavljuju prikazi tipični za ovu fazu, a to su transparentni prikaz, prikaz

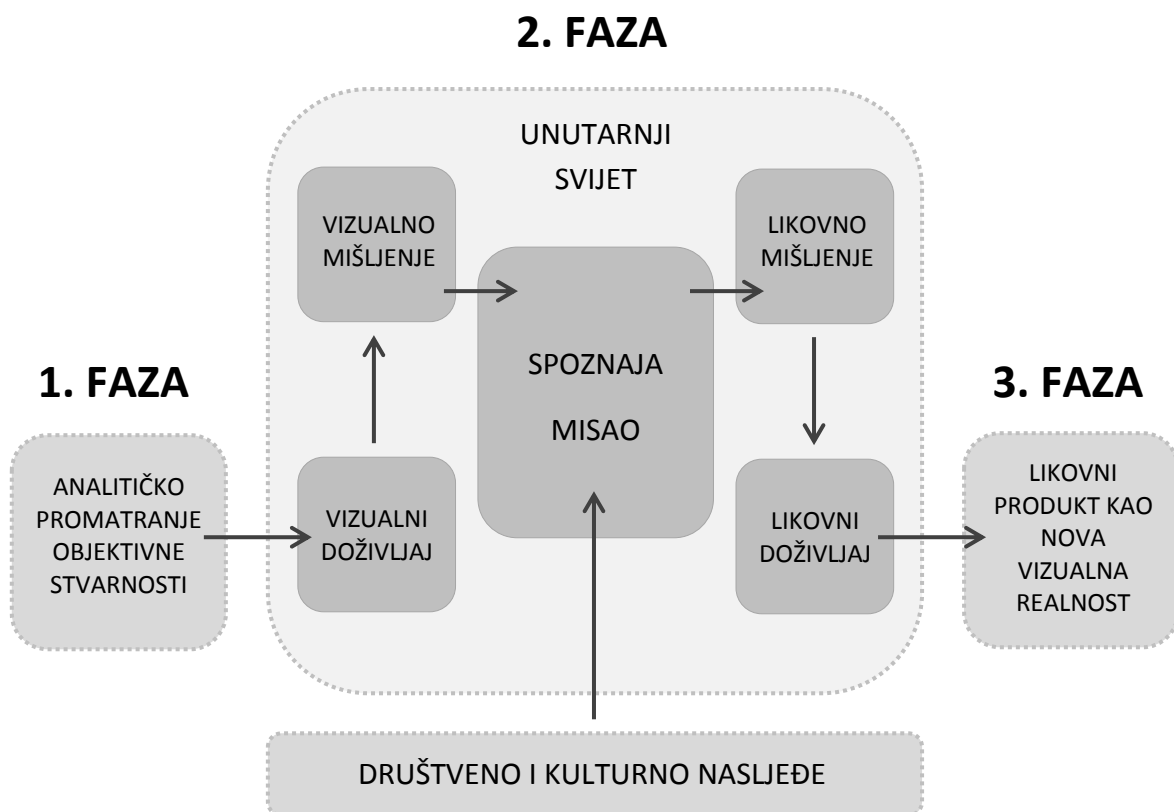
akcije u fazama kretanja, emotivna proporcija, prevaljivanje oblika, rasklapanje oblika, vertikalna perspektiva, obrnuta perspektiva i poliperspektiva. Dijete sve više primjećuje povezanost između predmeta i pojava u okolini što uvelike utječe na njegov likovni izraz. Uskoro se pojavljuje crta tla, a s njom i početak prostornih prezentacija. Daljnji razvoj prikaza prostora i ljudskog lika ide preko umnožavanja crta tla, vertikalne perspektive do prekrivanja likova i postupnog guranja crte tla u razne iluzije dubine. U ovoj fazi dijete ne prikazuje prostor kako ga vidi, nego onako kako ga razumije. Dječji likovni izraz u predškolskoj i ranoj školskoj dobi prije svega je njihov vlastiti doživljaj svijeta. Oni ga prikazuju na način na koji ga razumiju, a ne kao reprodukciju stvarnosti. To nam govori da je nužno omogućiti djeci samostalno istraživanje okoline i bavljenje likovnošću jer će mu omogućiti da svoje praktično iskustvo predstavlja na različite načine. U predpubertetskom i pubertetskom razdoblju javlja se zrelija faza u crtežu koju zovemo fazom "vizualnog realizma". U tom razdoblju crteži su bogatiji detaljima, a prostorne i ljudske proporcije su skladnije. Krajem razdoblja vizualnog realizma djeca postaju "zrelija".

Veliku ulogu u dječjem likovnom stvaralaštvu ima odgajatelj te je njegov zadatak da djetetu omogući kvalitetne uvjete i da ga potiče na likovno izražavanje. Kako bi rezultati u dječjem likovnom stvaranju bili pozitivni, djetetu je nužno pružiti razna eksperimentiranja sa različitim materijalima i sredstvima te zadatke koji su u skladu s dječjim interesima i psihofizičkim razvojem. Svoje doživljaje dijete pretapa u shvaćanje svijeta, njegov način doživljavanja i izražavanja, što je osnova razumijevanja dječjega likovnog stvaralaštva. Kao što kaže pjesnik: "Djeca su čarobnjaci mirisa, boja i zvuka i nitko nije veći majstor u otkrivanju tih titravih tajni od djece. Djeca su genijalna u oduhovljavanju pojava. U neoskvrnutom još osjećaju prostora, u šarenilu boja i mirisa, djeca stoje pred događajima naivno i to prvotno gledanje jeste najvrednije, jer je neposredno razotkrivanje zastora nad scenom, koja se trajno objavljuje čovjeku kao tajna vlastitog života (Krlježa)." (Grgurić, Jakubin, 1996)

2. VIZUALNO – LIKOVNO STVARANJE KOD DJECE

2.1. RAZVOJ LIKOVNOG MIŠLJENJA

Prema Grgurić, Jakubin (1996.) razvitak likovnog pojmovnog mišljenja kod djece teče od spontanoga, neposrednog doživljaja svijeta, preko njegova iskustvenog osmišljanja, do formiranja likovnih pojmova sve veće složenosti, koji finalno vode do likovnog produkta. Djeca počinju svoje likovno izražavanje spontano, tjerana nekom unutarnjom potrebom i pobudom. Djetetova je sposobnost likovnog izražavanja urođena, ona je osnova razvitka vizualnog, a poslije i likovnog mišljenja. Shema 1. prikazuje razvitak likovnog mišljenja kod djece kao interakciju unutarnjeg doživljaja vanjskog svijeta i transformacije tog doživljaja u umjetnički čin.

Shema 1. Faze razvitka likovnog mišljenja kod djece.

Iz sheme možemo zaključiti da proces teče od analitičkog promatranja objektivne stvarnosti prema likovnomu djelu. Ono što čovjek doživljava on sada kao subjekt transformira, prerađuje u svojoj svijesti i stvara novu predmetnost. Dakle, radi se o kvalitetnoj

transformaciji objekta posredstvom subjekta. Cjelokupni je proces jedinstven, jedna faza izlazi iz druge i nije ih moguće preskočiti. Vizualni doživljaj okoline pretvara se u likovni doživljaj i izražavanje. Likovno je mišljenje društveno – povijesni aspekt ponašanja koji se po mnogim obilježjima i zakonitostima razlikuje od prirodnih oblika mišljenja. U nastanku likovnog mišljenja sudjeluje i unutarnji verbalni govor koji se povezuje s vizualnim govorom. "Osjetline značajke vizualnog govora omogućuju eksteriorizaciju likovne misli u likovnim materijalima i tako omogućuju da se one opredmete." (Butina, 1981)

Proces pretapanja vizualnog gledanja i mišljenja u likovno gledanje i mišljenje uvjetovano je subjektivnom percepcijom vanjskog svijeta. Gledati svijet kako nam se pokazuje u svakodnevnom životu, potpuno je drugačije od gledanja s olovkom u ruci. Tako je uočio Paul Valery "Razlika je gledati nešto bez olovke u ruci i gledati kada to crtamo... I najobičniji predmet postaje drugačiji. Svaka crta postaje nakon zamisli oka trenutačan element sjećanja i sjećanje upravlja rukom. Vizualno gledanje se pretvara u ručno, umjetnik se približuje, udaljuje, sagiba... Pretvara se u organ mjerenja, reguliranja." (Valery, 1955)

Učenje u razvojnem procesu igra bitnu ulogu te je svaki likovno–pojmovni i likovno–govorni sustav, sustav izražavanja. Tih sustava ima raznih vrsta. "Kada to kažemo imamo na umu utjecaj društva na umjetnika koji u tom društvu živi i likovno stvara. Taj se utjecaj ne očituje samo u izboru motiva, nego se društvena struktura i društvena temperatura transformiraju u likovni tekst: strukturu i temperaturu crte, boje i volumena." (Peić, 1975)

2.2. RAZVOJ LIKOVNOG IZRAŽAVANJA

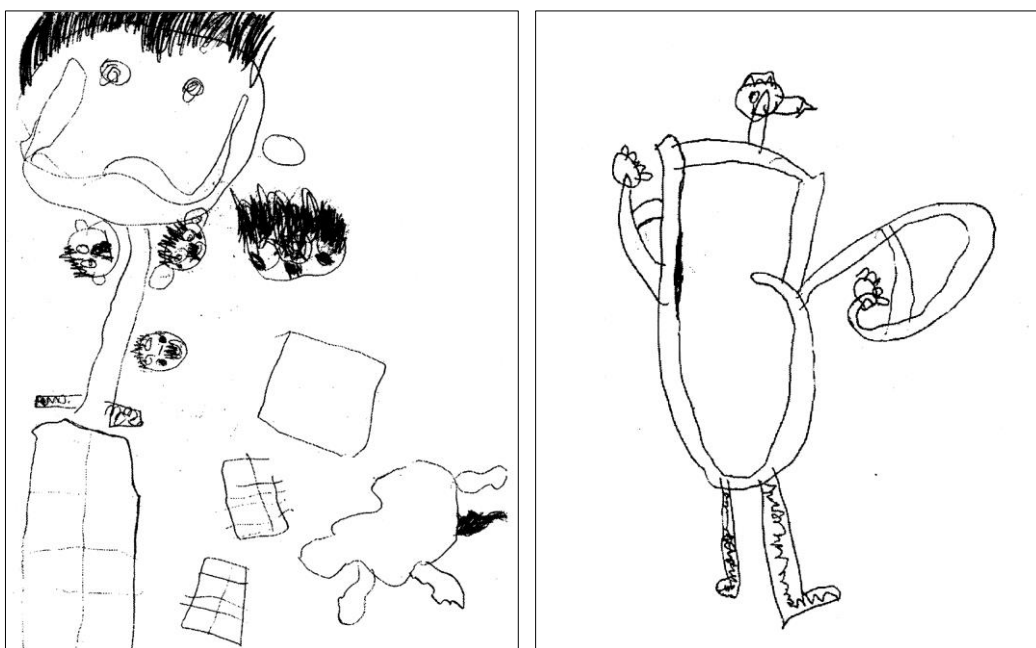
Zašto se dijete voli likovno izražavati? Neki tvrde da djeca imaju urođenu sklonost za igru, osobito u ranijoj dobi. Drugi, da se dijete likovno izražava kako bi zadovoljilo unutarnju potrebu za izražavanjem. Treći izdvajaju motoričku aktivnost kao osnovu likovnog izražavanja, točnije, dijete se likovno izražava kako bi prikazalo ono što ga zanima i uzbuđuje. S druge strane oduševljava ga materijal s kojim radi i sam proces rada te neposredna percepcija i pokreti. U početku likovnog izražavanja želja za spoznavanjem nije namjerna i svjesna, ali to vrlo brzo postaje, primjerice kad dijete kaže: "Hoću nacrtati mamu!" ili "Hoću nacrtati sreću". Kako bismo bolje razumjeli i dobili jasniji i bolji uvid u pravu prirodu dječjeg izraza trebamo izravno promatrati djecu u likovnoj aktivnosti.

"Dok promatramo djecu za vrijeme likovnog procesa impresionira nas nekoliko stvari:

- Djeca otvoreno govore o svojoj likovnoj aktivnosti; nema pokušaja da prikriju prave osjećaje ili da naprave nešto za odrasle. Dapače dijete je cjeloviti individuum i upravo to se očituje u njegovu pristupu likovnom izražavanju.
- Neku djecu najviše zanima manipulativni aspekt likovnog izražavanja i užitak u taktilnim osjetima s bojom, glinom itd. Za druge je pak važniji vizualni aspekt – oni su zainteresirani za svladavanje oblika i za izbor boja.
- Za neku djecu je najvažniji simbol – kuća ili majka, izraz postaje reprezentant određenog zbivanja ili serije zbivanja i pokazuje emocijski angažman.
- Akt likovnog izražavanja događaj je za sebe jer je dijete angažirano procesom samim, a ne pravljenjem prepoznatljiva produkta.
- Likovni govor se kroz likovno djelo zbiva i traje u prezentu. Dijete je narisalo sebe i sestru. Na pitanje, pak, je li sestra kod kuće, odgovor je bio "nije" – "sestra je ovdje" (pokazuje narisane sestru)." (Grgurić, Jakubin, 1996)

Kognitivna ograničenja djece te dobi ne omogućuju im spoznaju cjelovitosti objekta promatranja, te objekti promatranja u toj su fazi za dijete pojedinačni (slika 1.a). Pojednostavljeni dječji izraz daje privid svođenja na bitno, a zapravo je posljedica egocentrične orijentacije na ono što je bitno za dijete ili je pak posljedica fokusiranja djeteta na mali broj aspekata okoline. Ukoliko je dijete spriječeno da otkriva ljepotu te da se likovno izrazi i manipulira materijalima iz svoje okoline, ono će postati nezadovoljno i to će se odraziti tokom njegova života. Svi dječji likovni produkti ne sadrže likovno-vizualnu i

originalnu vrijednost, ali ipak veći dio njih ima izvoran, neometen dječji likovni izraz. Neometana likovna djela spontana su i iskrena, nema laži i izmišljanja, dijete daje svoj stav prema onomu što izražava (slika 1.b). Najbitnija obilježja dječjeg izraza su: ekspresija, spontanost, skladnost i ritmičnost. Bitno je navesti da odabir materijala ne dovodi do razlika u likovnom izražavanju crtanjem, slikanjem ili prostornim oblikovanjem glinom ili plastelinom. Svejedno je koje materijale dijete upotrebljava, uvijek nastaje ista osnovna forma unutar pojedine faze likovnog razvitka.

Slika 1. a) Stol, ormar i tepih razmješteni po sobi, olovka (4 g.) **b)** Čudovište s mozgom i kostima, olovka (5 g.)

U dječjem likovnom izrazu razlikujemo tri razvojna stupnja u likovnom izražavanju za koje se smatra da su usko povezani s općim razvojem djeteta. Prvi stupanj traje do sedme godine i u njemu dijete upoznaje stvarnost oko sebe. U drugom stupnju, od sedme do četrnaeste godine, dijete sa zanimanjem promatra svijet oko sebe i stječe sve složenije likovne spoznaje. Treći stupanj, od četrnaeste do dvadesete godine, vrijeme je shvaćanja likovnih vrijednosti, likovnih sustava i pravaca u umjetnosti, te svjesne primjene likovnih jezika. (Grgurić, Jakubin, 1996.)

Beisl navodi nekoliko faza dječjeg likovnog izražavanja:

- "U fazi šaranja (do 4. godine) prevladava psihomotorički i osjetilni djetetov doživljaj i užitek povlačenju linija, dok pokušaj prikazivanja okoline dolazi na kraj te faze kao "slučajno" postignuti crtež ili faza "slučajnog realizma". U slučajno postignutom crtežu dijete uočava sličnost s nekim predmetom i crtežu daje ime.
- Faza dječjeg realizma (4 – 10 godina). Karakteristično je nastojanje da se okolina reprezentira. Psihomotorika se stavlja u službi tog cilja.
- Rana faza dječjeg realizma (4 – 6 godina) jest faza sheme ili neuspjela realizma. Okolina je prezentirana, ali s egocentričnog, osobnog stajališta, s izrazitim emocijskim elementima i detaljima.
- Faza intelektualnog realizma (6 – 11 godina). Dijete i dalje pokazuje okolinu i pokazuje da mu je znano bogatstvo sadržaja, informacija i spoznaja.
- Faza vizualnog ili optičkog realizma (11 – 14 godina). Faza zanemarivanja znanja o predmetima i njihovim objektivnim odnosima radi uspostavljanja njihovih prividnih odnosa kako ih zadaje narav čovjekove percepcije. Zbog emocijske neutralnosti detalja te spoznajno i tehnički visoko elaborirana izraza, ova se faza udaljuje od dječjih faza i približava se izrazu odraslih." (Beisl, 1978)

3. RAZVOJ PRIKAZA LJUDSKOG LIKA I PROSTORA KOD DJECE

3.1. PRIMARNI SIMBOLI (OD 1. DO 3. GODINE)

Prema Grgurić i Jakubin (1996.), vizualno–likovno izražavanje u najranijoj dobi ostvaruje se opsegom, sadržajem i onim metodama i sredstvima koji odgovaraju psihofizičkim mogućnostima djeteta od prve do treće godine života. Osnovni i najznačajniji aspekt aktivnosti djeteta predškolske dobi jest igra koja mora uključiti sve perceptivne organe djeteta, jer mala djeca moraju dirati, njušiti i kušati razne stvari kako bi upoznala svijet oko sebe. U tom slučaju igra je najdjelotvornija životna praksa djeteta koja će se kasnije pretvoriti u radne aktivnosti. Postoji nekoliko razdoblja u fazi izražavanja primarnim simbolima.

Slika 2. Prvi pokušaji, olovka (2 g.)

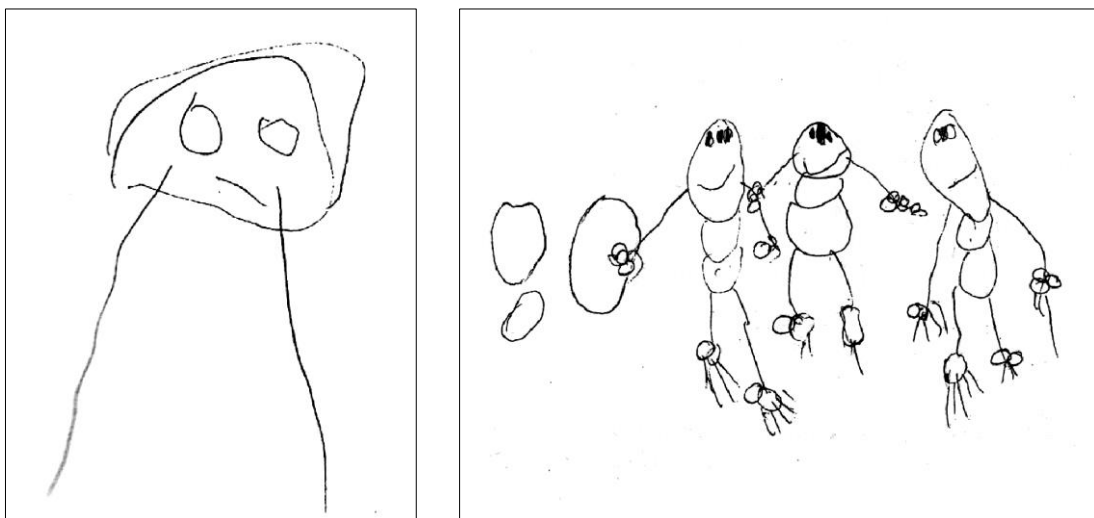
Prvo razdoblje primarnih simbola je slučajni likovni izraz koji počinje oko prve godine i traje do druge ili treće. Sastavljen je od crta načinjenih jednostavnim pokretima. Djeca u toj dobi obično olovku drže grčevito među prstima, a zglob se gotovo nikako ne pomiče. Pokretom podlaktice naprijed – natrag određuju pravac i duljinu crta – koji se obično nekoliko puta ponavlja (slika 2). Dakle možemo zaključiti da glavne karakteristike ove faze proizlaze iz razvoja motorike. Karakteristike rane faze crtanja možemo razlikovati u nekoliko faza crtanja, a to su udarno, titrajno i kružno crtanje (slika 3.a, b, c). Fazu izražavanja primarnim simbolima možemo također promatrati kao rezultat postepena razvoja motoričkih sposobnosti i potrebe za kretanjem i igrom. Očito je da je slučajni crtež uvelike prisutan kod sve djece te je on prvi korak u razvoju njihove mogućnosti da kontroliraju olovku i da ostavljaju njome trag

gdjegd oni to žele. Često dijete započne crtež bez jasne zamisli, ali prve linije dobivaju značenje po nekoj sličnosti i to djetetu daje ideje za novo djelo. Početkom treće godine djeca počinju davati imena onomu što likovno kreiraju. (Grgurić, Jakubin, 1996.)

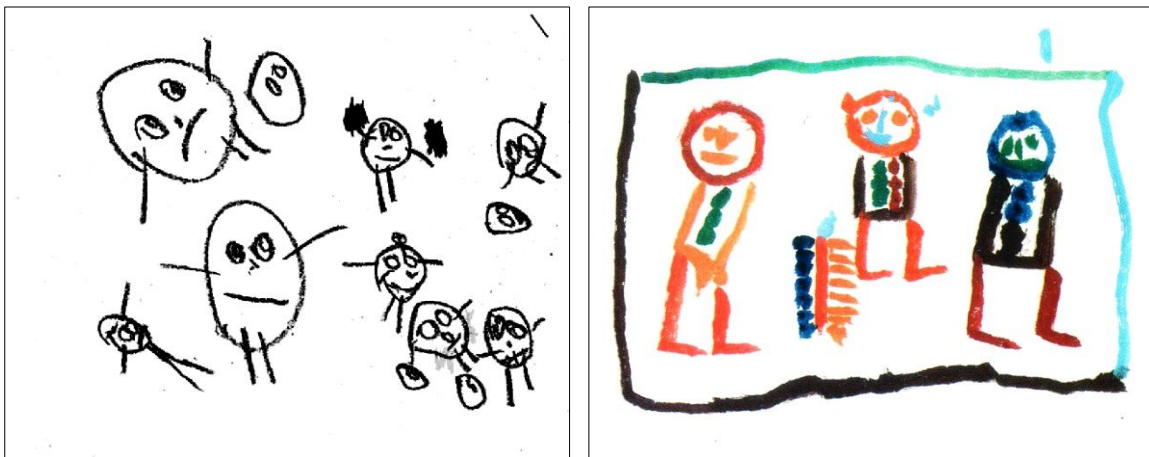
3. a) Udarno crtanje, olovka (2 g.) **b)** Titrajno crtanje, olovka (2 g.) **c)** Kružno crtanje, olovka (2 g.)

Drugo razdoblje u izražavanju primarnim simbolima je kontrolirano crtanje. Ruka se počinje okretati oko ramenog zgloba, a finiji pokreti proizlaze vrše se iz lakta i prstiju. Tako se pojavljuju prve kružnice koje ukazuju na organizaciju razvitka motorike. Krug se pojavljuje kao prvi organizirani oblik. On ne označuje okruglinu, nego samo opću osobinu "predmetnosti". Nedugo nakon toga javlja se prvi prikaz ljudskog lika, univerzalan i karakterističan za svu djecu svijeta (slika 4.a). Dijete nema težnju stvoriti kopiju osobe, ono koristi prikaz glava – noge kao simbol ljudskog lika. Tek u kasnijoj dobi dijete se počinje obazirati na određenu osobu kada crta ljudski lik.

Slika 4. a) Prvi prikaz ljudskog lika, olovka (3 g.) **b)** Ja i moje prijateljice, olovka (3 g.)

Dijete u ovoj fazi prikazuje ljudski lik u obliku jednostavnog sklopa krugova, ovala i ravnih linija (slika 4.b). Stoga zaključujemo da djetetu krug funkcionira kao predodžba za glavu i trup, te je ono dosljedno dok na krug stavlja izravno vododravne linije za ruke i okomite za noge. Ono se izražava tako, ne zato što nije sposobno kreirati realističniju sliku, nego zato što njegovo pojednostavljeno djelo zadovoljava sve što je njegovu mišljenju potrebno. Često se događa da preko okruglih oblika i stezanjem ovala dječje stvaralaštvo u toj dobi vodi u šablonska rješenja. Dok recimo dodavanjem raznih okruglih oblika za glavu, tijelo i ostale elemente ljudskog lika stvaraju mogućnost pozitivnog djelovanja na napredak dječjeg stvaralaštva. Kada djeca u toj fazi promatraju radove, vrlo često prepoznaju predmete i oblike na radovima. Ljudski lik ponekad se zove "tata" ili životinja ima ime njihovog kućnog ljubimca. Djeca vole nabrajati što vide i to ih zadovoljava. U radovima, njima dragi oblici, često budu posebno naznačeni bojom.

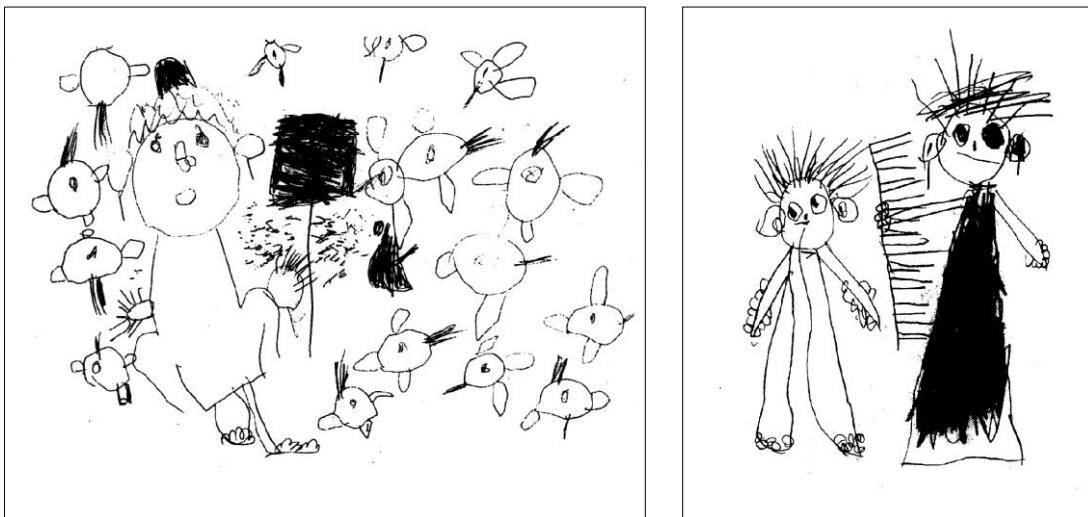
Slika 5. a) Zatvorena linija s crtama predstavlja ljudske likove, konglomerat, pastel (3 g.) **b)** Linearni crtež bojom, akvarel (3 g.)

U počecima faze primarnih simbola ponekad je nejasno predstavlja li određeni crtež ljudski lik ili krugove, te uviđamo kako krugovi i linije možda slučajno nalikuju na ljudski lik. Na crtežima nema naznake prostora. Objekti i elementi na slici se slažu i raspoređuju po papiru u naizgled slučajnom rasporedu, koje nazivamo konglomerat (slika 5.a). U početnoj fazi primarnih simbola dijete ne razlikuje boju od olovke. Točnije ne osjeća boju kao pigment nego ju tretira linearno, kao crtež (slika 5.b). Prvi počeci izražavanja bojom kreću se postupno, od obojene crte prema obojenoj plohi. Dijete počinje doživljavati pigment boje tako da ga istražuje i ispituje prstima, ponekad i kušanjem. Počinje eksperimentirati otiskivanjem i razmazivanjem boje prstima po papiru. Na taj način, dijete postupno upoznaje oslikavanje

površine papira kroz igru služeći se kistom i bojama. Djeci treba staviti na raspolaganju što je više boja moguće jer će ona sama stvarati svoju paletu, odabirati boje i igrati se s njima po papiru. Vrlo je velik napredak djeteta u fazi primarnih simbola jer se na kraju te faze počinju spajati razum i oko, ruka i predmet. Polagano u dječji crtež prodiru razni utjecaji izvanjskog svijeta te se javljaju prvi pokušaji složene simbolizacije.

3.2. SLOŽENI SIMBOLI (OD 4. DO 6. GODINE)

Kao što je već spomenuto na kraju faze izražavanja primarnim simbolima, djeca počinju uvidati slučajnu sličnost svojih crta s predmetom te počinju davati imena crtežima koje nacrtaju. Zbog toga davanje imena daje značenje likovnom radu, odnosno uz sam čin stvaranja nastaje i misao. Vrlo je važno da svako dijete proživi fazu primarnih simbola i da mu okolina to omogući. Što ranije dijete aktivira misaone procese to se prije pojave nove spoznaje. Crtanje bilježi tok njegovih misli, a kako se počinje stvarati složeno mišljenje, crtež slijedi takav misaoni tok (slika 6.a). Djeca u ovoj fazi ponekad sa sobom razgovaraju tijekom crtanja kao da razgovaraju s objektima koje stvaraju, što nam govori da likovna ostvarenja djece postaju sredstvo komuniciranja.

Slika 6. a) Hranim ptice, olovka (5 g.) **6. b)** Mama me češlja, olovka (4 g.)

U fazi izražavanja složenim simbolima kod djece se javlja složeniji prikaz ljudskog lika. Javlja se simbol ljudskog lika u kojem vidimo samo prikaz glave i nogu. Jedno od mogućih

objašnjenja simbola glava – noge jest da dijete crta vizualni prikaz samoga sebe (Grgurić, Jakubin, 1996.).

"Gledamo li naprijed, obično sve što možemo od sebe vidjeti jesu ruke, kao da izlaze iz glave, i noge ispred nas. Kad bi odrasli htjeli načiniti točnu sliku onoga što vide od sebe, dobili bi sličnu sliku." (Brittain, 1979)

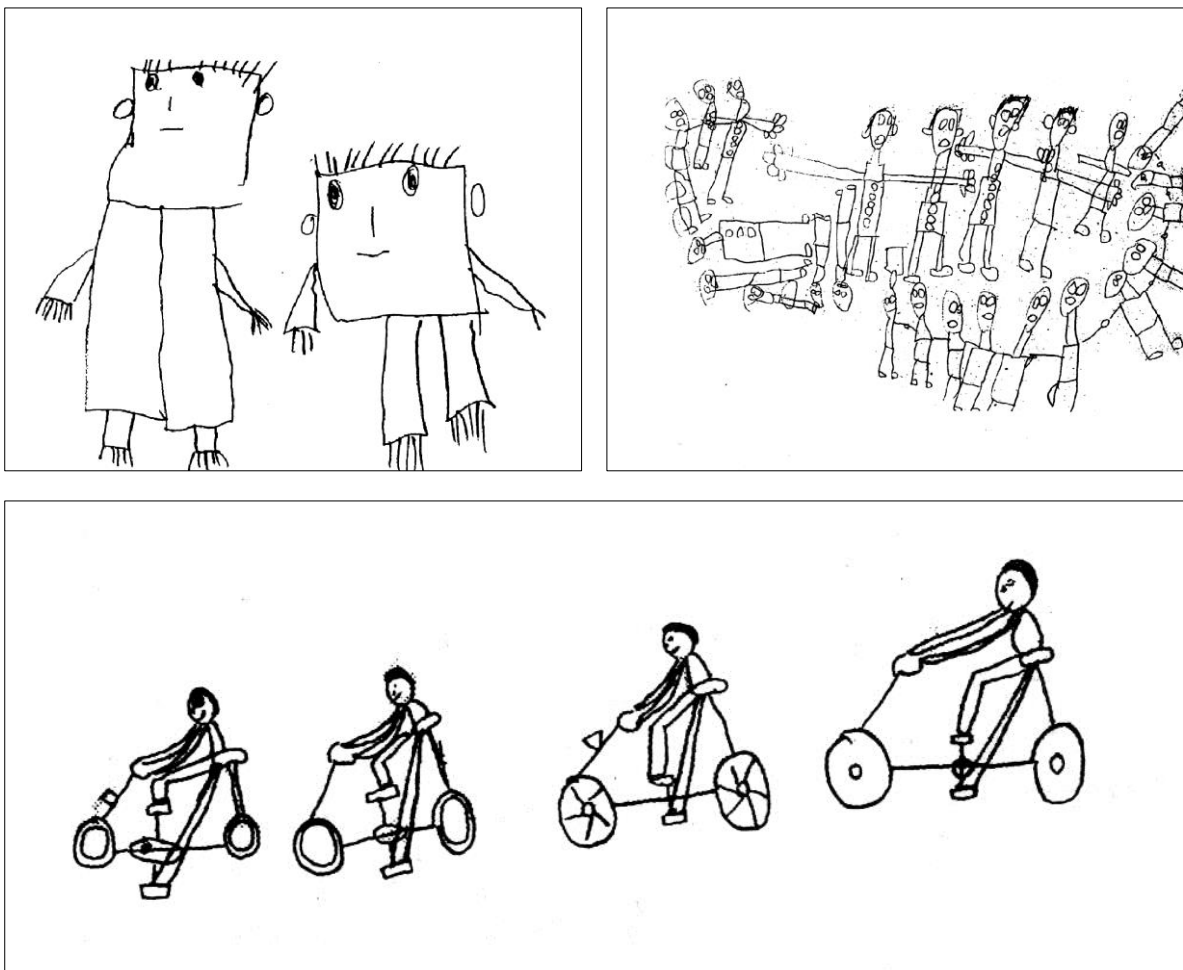
Možda je prikaz ljudskog simbola glava – noge ono što dijete zna o sebi, a ne prikaz onoga što stvarno vidi. Oči, usta, nos i uši čine glavu, ako joj nacrtamo noge, glava postaje pokretljivom, a dodajući joj ruke imamo zaista funkcionalni ljudski lik (slika 6.b). Iz primjera je vidljivo da dijete prikazuje svoj lik onako kako ga samo vidi (glava iz koje izlaze ruke i noge), a lik majke prikazan je kao funkcionalniji ljudski lik (s trupom). U ovoj fazi dječji crteži ispunjeni su složenim simbolima koji se ne odnose na konkretne objekte, već na njihovo značenje, igru i pokret. Javljaju se novi simboli koji predstavljaju žurbu, skakanje, plesanje i zvukove (slika 7.a). Na primjeru vidimo prikaz ljudskog lika, linije uz noge i ruke predstavljaju plesne pokrete. Pojavljuju se i simboli prirode kao što su nevrijeme, oluja, vjetar (slika 7.b). Crtež prikazuje nevrijeme koje okružuje kuću, također korišten je transparentni prikaz prostora unutar kuće kako bi se prikazalo bitno.

Slika 7. a) Moja sestra pleše, olovka (4 g.) **b)** Obitelje je na sigurnom, olovka (6 g.)

Crteži faze složenih simbola prikazuju i ljudske likove kvadratična oblika. Ljudski likovi često su prikazani frontalno, imaju kosu i razne druge detalje (slika 8.a). Crtež prikazuje istu perspektivu svog i tuđeg lika kao i slika 18. Možemo reći da papir počinje određivati oblik ljudskog lika, točnije crtež je podređen raspoloživom prostoru na papiru. Dijete katkad papir

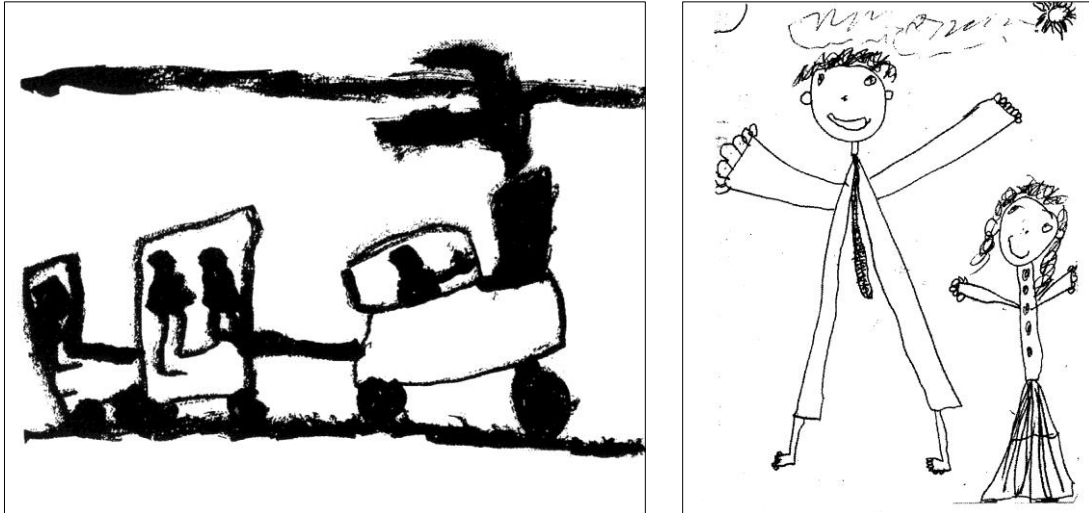
zarotira, kako bi prazan prostor bio pristupačniji za crtanje pa gotov crtež prikazuje ljudske likove kako stoje na glavi (slika 8.b). Djetetu u ovoj fazi perspektiva, prostor i proporcije ne predstavljaju veliku važnost, one postaju bitne tek u kasnijoj dobi. To je posljedica perceptivnog egocentrizma jer za dijete svaki predmet u okolini ima postojanje "po sebi", a ne po nekom objektivnom promatraču. Kako bi se bolje prikazao pokret ljudskog lika često se izdužuju pojedini dijelovi tijela, primjerice noge i ruke (slika 8.c). Jasno se vidi da dijete izdužuje pojedine udove tijela kako bi prikazalo određenu radnju, u ovom slučaju vožnju biciklom. Vidimo da dijete u ovoj fazi nema namjeru postići fotografsku sličnost (Grgurić, Jakubin, 1996.).

Slika 8. a) Tata i ja, olovka (4 g.) b) Kolo, olovka (5 g.) c) Biciklisti, olovka (5 g.)

U ovoj fazi primjećujemo jasne promjene u likovnom izražavanju, uz napomenu da se brzina sazrijevanja kod djece vrlo razlikuje. Počinju se primjećivati i prve naznake prostora, često nacrtana linija koja jasno označuje nebo i tlo (slika 9.a). Pri kraju faze složenih simbola

najveća promjena primjećuje se u prikazu ljudskog lika; ne zadovoljava ih više prikaz glava – noge (slika 4.a), pojavljuje se i tijelo. Ruke izlaze iz tijela, a ne iz glave, na njima vidimo prste, iako ne uvijek u točnom broju. Pojavljuje se kosa i naznaka odjeće. Dijete počinje crtati čitavu osobu (slika 9.b).

Slika 9. a) Linija neba i tla, tuš i kist (6 g.) **b)** Kod tate je važna kravata, olovka (6 g.)

U fazi primarnih simbola vidljivi su prvi počeci igre s bojama, no sada se dijete počinje složenije izražavati bojom, ako ga kreativno potičemo motivima i bogatim likovnim sadržajima. Bojom na crtežu dijete počinje naglašavati ono što je njemu važno, npr. crvenom bojom označena krv iz čudovišta (slika 10.a). Osim naglašavanja njima bitnih detalja bojom, djeca i dalje kao i u fazi primarnih simbola bojaju i obris lika s povremenim naznakama ispunjenih ploha. Dijete ne upotrebljava lokalnu boju određenog predmeta, već boja predmet slobodnim izborom te najčešće proizvoljno odabire boje jer je sakupilo dosta tehničkog i vizualnog iskustva; postaje sposobnije ispuniti svoje likovne želje. Dječji izraz postaje bogatiji detaljima te nastaje nacrtana proširena misao. U ovoj se fazi pojavljuju i prve šablone. Njihov je utjecaj u likovnom smislu negativan jer sprječavaju stvaralački čin djeteta, dopuštajući ponavljanje raznih oblika. U šablonama najčešće se pojavljuju motivi kuća, sunca, ljudskih likova, cvijeća i drveća (slika 10.b). Izbjeći šablonizaciju kod djece moguće je samo pravilnim pedagoškim obrazovanjem ili kvalitetnim likovno–vizualnim utjecajem okoline. Vrlo je jasno da dijete u ovoj fazi izražava svoje iskustvo i da ne pokušava nikako fotografski vjerno reproducirati ono što vidi. Njegova percepcija ograničena je egocentričnom

perspektivom; dječji likovni izraz je reprezentacija dječje aktivnosti i nikako ju ne bi trebali promatrati kao neuspjelu sliku stvarnosti.

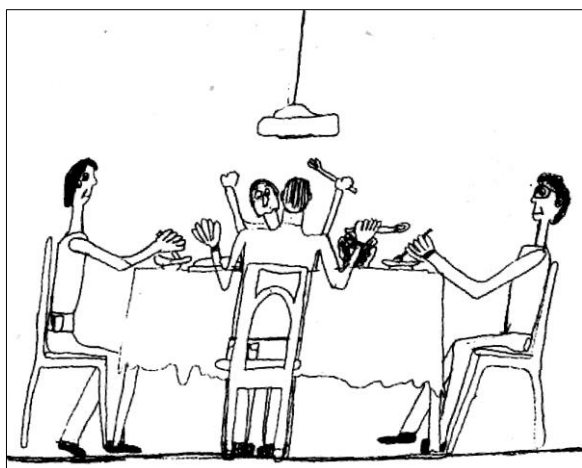

Slika 10. a) Čudovište s pet glava. kemijska olovka i pastel (5 g) **b)** Šablona u dječjem likovnom izražavanju, pastel (6 g.)

3.3. INTELEKTUALNI REALIZAM (OD 7. DO 10. GODINE)

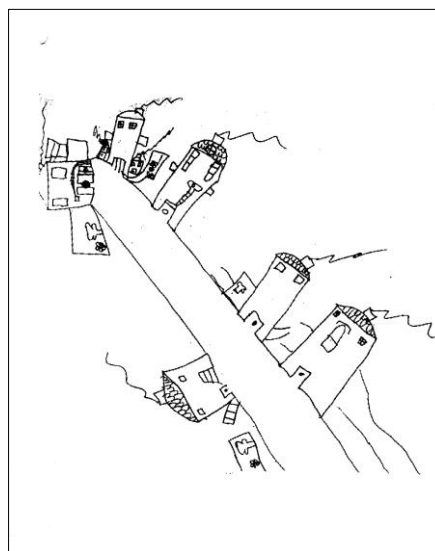
U svom razvoju dijete prolazi kroz niz fizičkih, fizioloških i duševnih promjena. Najznačajni proces koji ih oblikuje je proces socijalizacije koji se definira kao proces oblikovanja ljudskog ponašanja pod utjecajem društvene okoline. U ovoj fazi djeca (6 – 11 godina) počinju biti obuhvaćena razdobljem razredne nastave. U prvom su razredu, zbog nepoznavanja svojih likovnih mogućnosti, djeca sklona šabloniziranom načinu rada koji negativno djeluje na daljni kreativni razvitak likovnog izraza (slika 10.b). Pojavljuju se počeci apstraktnog mišljenja, njegov je verbalni izraz bogatiji te sposobnost likovnog izražavanja postaje mnogo bogatija. Postupno usvajaju likovne kompozicijske elemente u svom radu. Veće životno iskustvo i veće likovne mogućnosti djeci omogućuju složenije rješavanje likovnih problema. Dijete prelazi iz faze sheme u fazu crtanja oblika i pojava, a samim time u višu fazu psihičkog života. (Grgurić, Jakubin, 1996)

U prikazu ljudskog lika pojavljuju se profil i pokret, kao i sve veća vizualna objektivnost u prikazu raznih životnih sadržaja. Vide se prve naznake izraženog profila koji je u kombinaciji s frontalnim prikazom kao i pogled s leđa (slika 11.a). Primjećujemo veći broj detalja, usklađenost proporcija i ljudski pokret. Linija poda je podignuta s ruba papira što nam govori o svjesnom kadriranju prostora i ljudskih likova. U stvaranju ljudskog lika vidimo i prve naznake crno – bijelog kontrasta koji je pažljivo kadriran (slika 11.b).

Slika 11. a) Obitelj za stolom, olovka (8 g.) **b)** Crno-bijeli kontrast. tuš i kist (8 g.)

Pojavljuju se razna individualna rješenja za prostore i ljudske figure. Iskazane emocije su raznovrsnije, a njihova sposobnost rada upotrebom likovno – tehničkih sredstava sve je veća. Ponekad pokazuju vrlo visoku zainteresiranost za detalje (slika 12.a). Pokazuju interes za prostorni crtež i upotrebu konturnih i teksturnih crta u raznim materijalima. Poticaj za likovno izražavanje sve je raznovrsniji, a to dolazi iz svega što zapažaju u svojoj okolini. Dijete počinje postavljati ozbiljnija pitanja i raduje se svojim uspjesima te se njegov likovni izraz i spoznaja svijeta sve više razvija.

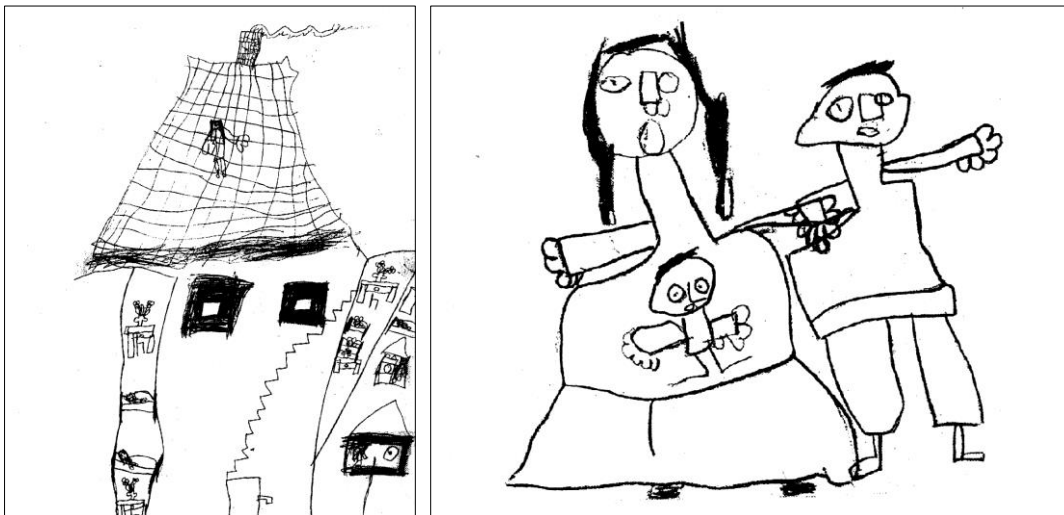

Slika 12. a) Papa u Zagrebu, tuš i kist (7 g.) **b)** Ulica, olovka (7 g.)

U dječjem crtežu ove faze javlja se velika zainteresiranost za prostor. Koristeći odnos vertikalnog – horizontalnog oni dolaze do pravog kuta. Pojam pravi kut dijete koristi kako bi

označilo najveću moguću razliku između pojedinih predmeta (slika 12.b). Dijete počinje graditi složene prostore i kompozicije, te cijelinu počinje graditi na hijerarhiji detalja. Oko i ruka bitno pridonose razvoju kreativnog dječjeg stvaranja. Dijete počinje koncipirati složenije forme koje proizlaze kombinacijom pojedinačnih elemenata. U ovo doba u dječjem likovnom izrazu nastaju razni načini prikazivanja prostora i ljudskog lika koji odrasli ne mogu razumjeti ili ih tumače proizvoljno, no ipak pokazuju određenu smisao i zakonitost. Grgurić i Jakubin (1996.) objašnjavaju kako u ovoj fazi razlikujemo nekoliko načina prikazivanja ljudskog lika i prostora u dječjem crtežu kao što su: "transparentni prikaz, prikaz akcije u fazama kretanja, emotivna proporcija, prevaljivanje oblika, rasklapanje oblika, vertikalna perspektiva, obrnuta perspektiva i poliperspektiva." (Grgurić, Jakubin, 1996)

3.3.1. Transparentni prikaz

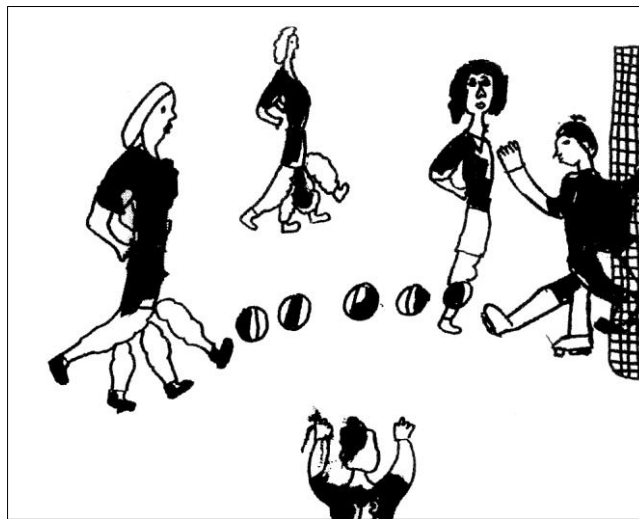

Slika 13. a) Lutka u tavanjskoj sobi, olovka (5 g.) **b)** Mama i tata. Mama je debela jer nosi seku, olovka (4 g.)

Na primjeru crteža (slika 13.a) vidimo da dijete ne prikazuje samo fasadu kuće, nego i interijer sa svim predmetima i elementima koje opaža i voli. Takvo je viđenje rezultat znanja i predodžbi. Turković kaže "da se zajedno uz pročelje, krov, vrata i prozore unutrašnjost vidi ako je važna zbog ideoplastičnog pristupa karakterističnog za dječji crtež. Ideoplastična umjetnost je ona koja se ravna prema opojmljenoj, selektivnoj i poopćenoj, mentalnoj slici." (Turković, 2002) Točnije dijete ne pokazuje puko viđenje predmeta, već pokazuje ono što ono zna o tom predmetu. Dijete zanemaruje stvarni izgled stvari i daje vlastitu interpretaciju

prema prepoznavanju. U prikazivanju ljudskog lika dijete koristi transparentni prikaz kako bi prikazalo njima zadovoljavajuću prostornost (slika 13.b). Takvo preklapanje zovemo rendgensko preklapanje; dijete crta ljudske likove jedan preko drugoga, tako da su oba crteža rendgenski vidljiva.

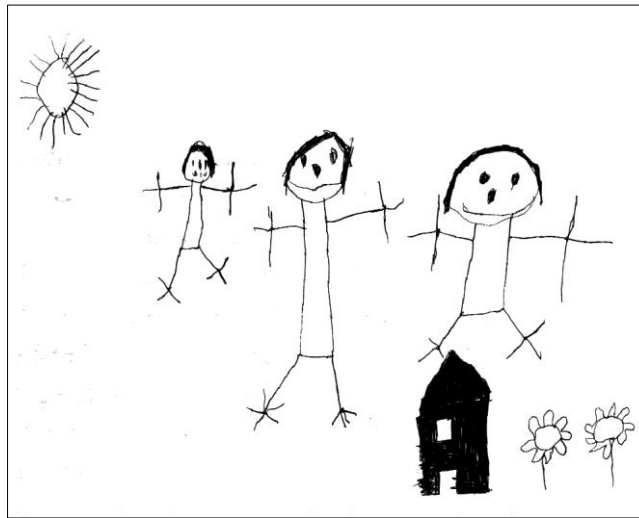
3.3.2. Prikaz akcije u fazama kretanja

Slika 14. Nogomet, olovka (8 g.)

U fazi intelektualnog realizma na crtežu postaje bitan prikaz vremenskog slijeda neke radnje ili pokreta što nam govori da djeca počinju pokazivati interes za pokret i prepričavanje njima bitnog događaja ili radnje. Često dijete prikazuje akciju u određenom vremenskom slijedu (slika 14). Kako bi prikazalo željeni pokret, ono umnožava noge i loptu te na taj način pripovijeda.

3.3.3. *Emotivna proporcija*

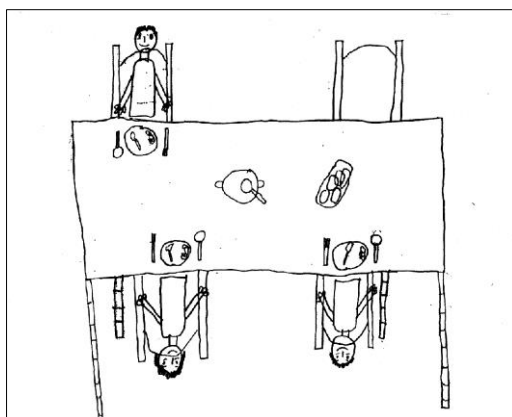

Slika 15. Autoportret, olovka (5 g.)

Emotivna proporcija je pojava u kojoj dijete sve što je njemu bitno povećava, bez obzira na stvarnu veličinu. Ono predmete i ljudske likove koji za njega predstavljaju nešto važno znatno povećava, a ostale njemu nebitne predmete crta kao manje (slika 15). "Svako dijete zna da je kuća veća od čovjeka, ali kao što smo već rekli ono ne crta kako stvari izgledaju, nego crtežom, a prvenstveno odnosom veličina, izražava njihovo značenje. Time likovno iskazuje svoja stajališta i osjećaje." (Ivančević, 1996) Dijete djeluje na okolinu i raspoređuje okolinu prema svojim interesima što puno govori i o njemu samome.

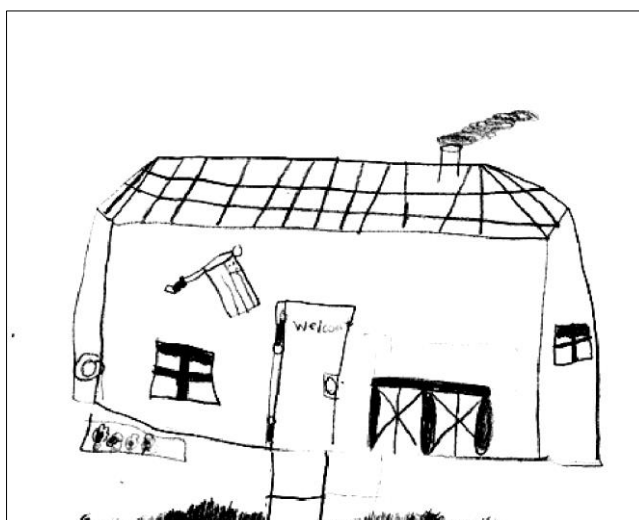
3.3.4. *Prevaljivanje oblika*

Ne mareći za stvarnu liniju tla, dijete okreće papir i crta svaki ljudski lik kao da ima svoje individualno tlo te se stvara dojam da su oblici i ljudski likovi prevaljeni na tlo (slika 16). Na primjeru vidimo ljudske likove i stolice koji kao da su prevaljeni u ravninu papira.

Slika 16. Obitelj za stolom, olovka (8 g.)

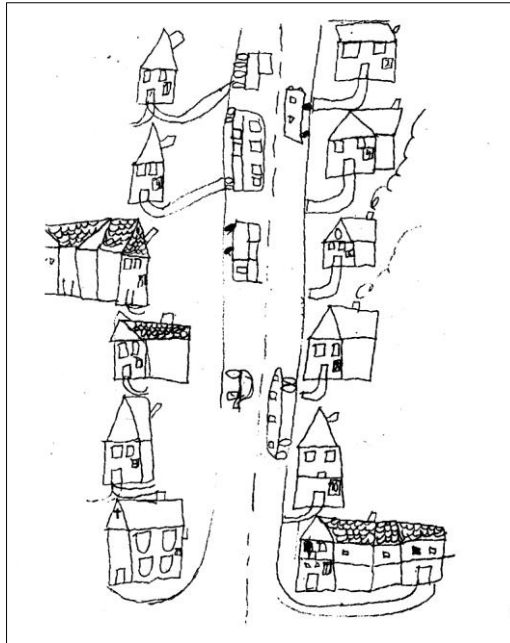
3.3.5. Rasklapanje oblika

Slika 17. Moja kuća, olovka (7 g.)

Dijete crta jedan te isti predmet iz različitih kutova istovremeno; na taj način pokazuje ono što mu je važno. Takav način tretiranja prostora i objekata srodan je kubističkom slikarstvu. Rasklapanje oblika često nalazimo u prikazu kuća. Pojedinu kuću dijete sagledava s prednje, stražnje i s bočnih strana (slika 17). Također se vidi transparentnost kuća i prevaljenost drveća.

3.3.6. Vertikalna perspektiva

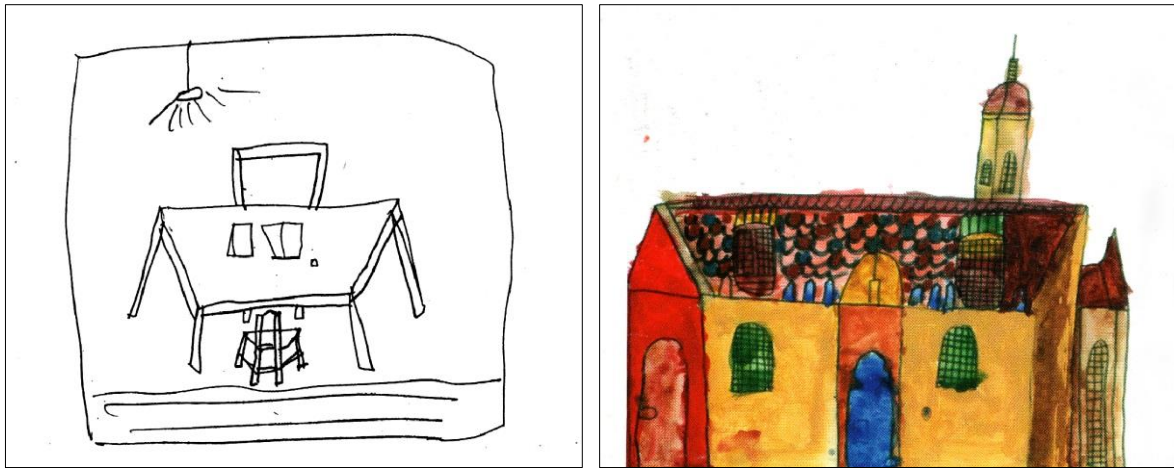

Slika 18. Ulica, olovka (7 g.)

Vertikalna perspektiva jedan je od načina prikazivanja prostora u kojem vlada zakon plošnosti. Vertikalnom se perspektivom prostor prikazuje nizanjem oblika tako da se ono što je bilo u prvom planu, nalazi u donjem dijelu crteža, a što je prostorno dalje, u gornjem dijelu crteža. Dakle, oblici se okomito nižu jedan iznad drugoga (slika 18).

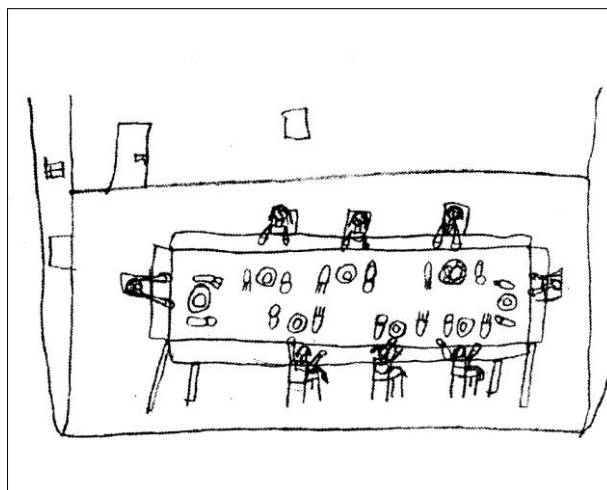
3.3.7. Obrnuta perspektiva

"Obrnutu perspektivu možemo najkraće definirati kao način prikazivanja volumena i prostora na slici u kojem se predmeti i likovi u prostoru ne smanjuju razmjerno s udaljenošću, niti se paralelene linije ne približavaju – kao što nam se to u stvarnosti pričinja – nego se obratno, paralelne linije razmiču, a dimenzije predmeta, umjesto da se smanjuju, protežući se u dubinu rastu, volumeni se povećavaju. Pritom treba naglasiti da nije riječ o strogoj pravilnosti." (Ivančević, 1996) Najčešće tako dobivamo obrnuti dojam: ono što je prostorno dalje prikazuje se kao veće, ono što je prostorno bliže kao manje (slika 19.a, b).

Slika 19. a) Radni stol, olovka (7 g.) **b)** Crkva sv. Marka u Zagrebu, gvaš, flomaster (8 g.)

3.3.8. Poliperspektiva

Slika 20. Obitelj za stolom, olovka (6 g.)

Dijete promatra prostor i prikazuje ga istodobno s raznih strana i kutova gledanja (slika 20). Na primjeru vidimo da su ljudski likovi promatrani odozgo (iz ptičje perspektive), a drugi frontalno ili sa strane. Poliperspektiva je redovito u vezi s plošnošću pa su predmeti nacrtani tako da su dužom osi uvijek paralelni s plovom crteža, a kraćom okomito na nju. Grgurić i Jakubin (1996.) naglašavaju da se sve navedene karakteristike redovito javljaju istodobno unutar jedne slike.

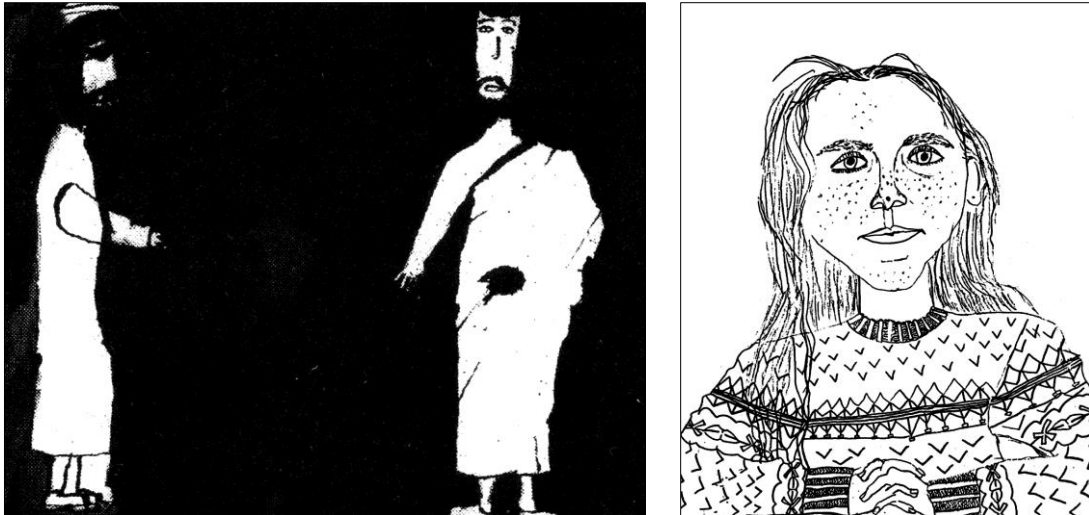
U fazi intelektualnog realizma dijete povlači crtu hrabro i bez straha te se obris ljudskog lika sastavljen iz više crta javlja rijetko. Izmjena tvrdih i mekih crta daje crtežu svježinu i unutarnju napetost. Bitno je da u području slikanja, na početku ove faze djeca još ne mare za obojene plohe, te su obrisne linije kod neke djece i dalje važne. Tako na primjeru (slika 21) vidimo ljudsku figuru, auto i zgrade nacrtane obrisnom crtom. Iskustvo koje je dijete dosad steklo, prijelaz od apstraktnog načina razmišljanja kao i postupna likovno–tehnička zrelost, omogućuju da na ovom stupnju dijete postigne izvanredna i zanimljiva likovna ostvarenja. Zbog toga ovo razdoblje nazivamo zlatnim dobom dječjega likovnog stvaranja.

Slika 21. Ispred moje zgrade, akvarel (7 g.)

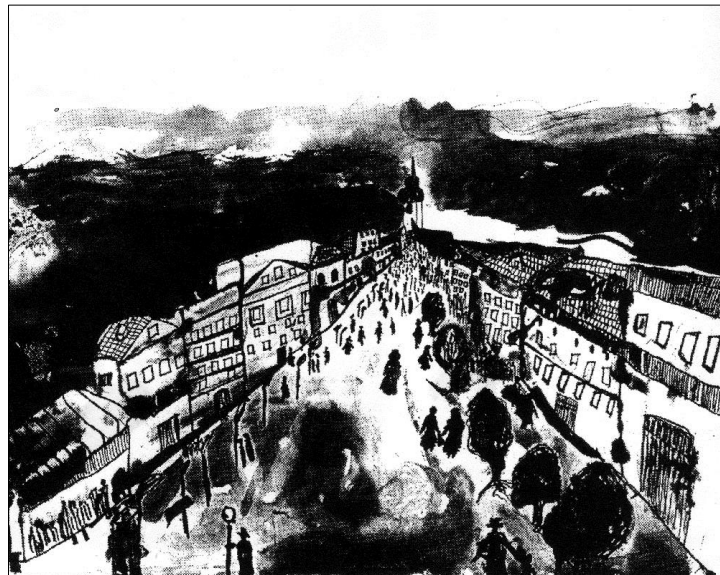
3.4. VIZUALNI REALIZAM (OD 10. DO 14. GODINE)

Ovo razdoblje karakterizira realističnije prikazivanje ljudskih likova i prostora. Samo razdoblje bogatije je detaljima, proporcije su skladnije, osobito kod ljudskih figura (slika 22.a, b). Na primjeru vidimo dvije realistične figure koje su oblikovane crno–bijelim kontrastom, proporcije na ljudskim figurama znatno su skladnije od ranijih navedenih primjera. Ovo je razdoblje bogato i prostornim odnosima koji su prikazani u realističnijim perspektivama (slika 23). Crtež prikazuje prostor prikazan geometrijskom perspektivom koji je bogat detaljima i realističnijim prostornim odnosima. Djeca u ovom razdoblju postupno svjesno usvajaju geometrijsku, zračnu i kolorističku perspektivu. Zbog toga se polagano gubi plošni i spontani izraz u prikazivanju ljudskog lika i prostora, a zamjenjuje ga svjesno izražavanje svjetla i sjene te se javlja jasniji privid volumena. U ovoj se fazi zbog toga počinje gubiti spontanost "pravog" dječjeg izraza.

Slika 22. a) Isus pre Pilatom, tuš i kist (9 g.) **b)** Portret prijateljice, flomaster (12 g)

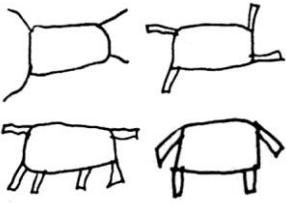
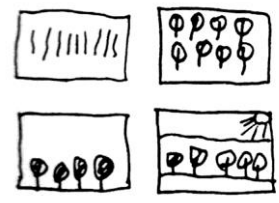

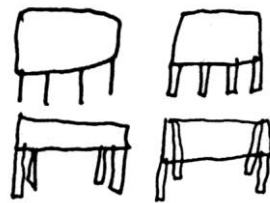
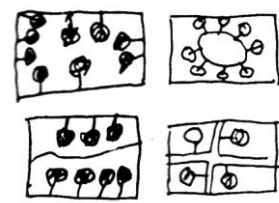

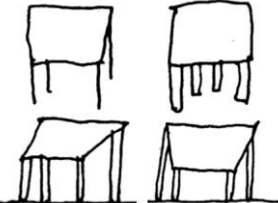
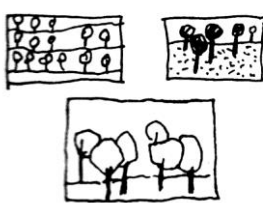

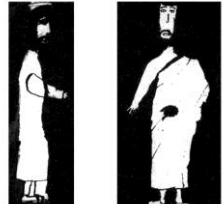

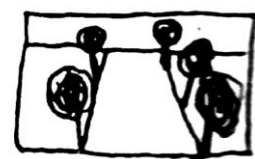
U vizualnom realizmu djeca prolaze kroz razne promjene i oblikovanje vlastitog karaktera i lika. Vrlo važnu ulogu ima i mašta koja više nije dječja, nego eskapistička koja omogućuje djetetu da prevlada sve tragedije u sukobu sa sredinom. Mašta počinje osiguravati daljnji razvitak mlade osobe. Nakon pubertetskog razdoblja, mašta sve više ostaje u pozadini što dosta često osiromašuje likovni izraz te djeca krajem ovog razdoblja u likovnom izražavanju postaju "odrasli".

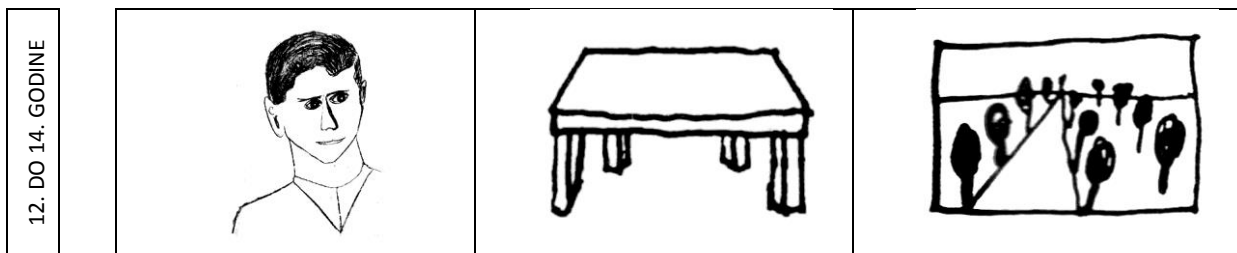

Slika 23. Motiv iz Zagreba, lavirani tuš (11 g.)

4. PREGLED PRIKAZA RAZVOJA LJUDSKOG LIKA I PROSTORA U DJEČJEM CRTEŽU

Tablica broj 1. Pregled prikaza razvoja ljudskog lika i prostora u dječjem crtežu

DOB		LJUDSKI LIK	OBLIK	PROSTOR
2. DO 4. GODINE	PRIMARNI SIMBOLI			
4. DO 5. GODINE	SLOŽENI SIMBOLI			
5. DO 6. GODINE	INTELEKTUALNI REALIZAM			
6. DO 8. GODINE				
8. DO 10. GODINE	VIZUALNI REALIZAM			
10. DO 12. GODINE				

U tablici broj 1. prikazan je pregled razvoja ljudskog lika i prostora u dječjem crtežu koji je raspoređen po dobnoj skupini i fazama razvoja likovnog izraza. Izdvojeni su motivi ljudskog lika, stola i prostora kako bi se preglednije mogao pratiti razvoj djetetovog osjećaja za prostor, perspektivu, dubinu i volumen.

5. ZAKLJUČAK

Početak likovnog izražavanja kod djece javlja se već u prvoj godini njihova života. U tom likovnom razdoblju dječji likovni izraz je "slučajan" te je oblikovan motorikom ruke. Crtanje je bilješka motorne koordinacije i likovni radovi su ispunjeni nasumičnim udarnim, titrajnim, kružnim i polukružnim crtama. Ubrzo nakon prve godine života javlja se simbol kruga kao rezultat motoričkih sposobnosti ruke i potrebom za kretanje. Vrlo brzo se u toj fazi javlja i prvi prikaz ljudskog lika karakterističan i univerzalan za svu djecu. Dijete počinje prikazivati ljudski lik u obliku jednostavnih krugova, ovala i ravnih linija. Krug se pretvara u jajolik oblik, pridodaju mu se obilježja za glavu i noge. Djeca u dobi od oko četiri godine počinju pridavati veću pozornost onome što crtaju, zbog čega prikaz ljudskog lika postaje složeniji. Oči, nos, usta, uši i kosa počinju biti sastavni dio glave, vide se prve naznake tijela iz kojeg izlaze ruke i noge te se počinje nazirati prvi funkcionalni ljudski lik. U vrhuncu faze složenih simbola ljudski lik postaje pokretan pa se tako vide ljudske figure kako trče, plešu, itd. U dobi od pet do šest godina prikaz ljudskog lika postaje bogatiji informacijama, emocijama i detaljima. Vide se prve naznake spola, profila; pokret ljudskog lika postaje dinamičniji. Javlja se prvo preklapanje ljudskih likova (transparentni prikaz). Javljaju se prve naznake emotivnih proporcija - djetetu bitni ljudski likovi su uvećani u odnosu na nebitne. U dobi od šest do deset godina ljudski je lik najčešće prikazan u pokretu, udovi su izduženi i disproporcionalni. Profil postaje učestaliji i javlja se prvi pogled s leđa. Rješenja u prikazu ljudskog lika postaju sve individualnija. Iskazane emocije su bogatije i raznovrsnije, a sposobnost rada veća. U dobi od deset do četrnaest godina vidimo realističnije oblikovanje ljudskih likova. Proporcije su skladnije, a detalji promišljeniji. Ljudski lik se gradi kao cijelina i ne nastaje od pojedinačno sastavljenih elemenata. Postupno se gubi spontani plošni izraz i ukazuju se prve ozbiljnije naznake istaživanja svijetla i sijene te se javlja privid volumena.

Naznake prostora u dječjem crtežu počinju se javljati tek početkom druge i treće godine njihova života. Ostavljanjem prvih organiziranih tragova na papiru djeca počinju oblikovati prve naznake prostora i volumena. Krug je prvi takav oblik. Njegovom upotrebom djeca crtaju objekte slažući ih u naizgled slučajnom poretku (konglomerat) i tako stvaraju prvi privid prostora. Od četvrte do pete godina djeca prostor stvaraju nizananjem motiva iz prirode. Nešto kasnije javlja se linija tla - prvo ju predstavlja rub papira, no kasnije se podiže s ruba papira u centar i uz nju se javlja linija koja označava nebo. U dobi od pete do šeste godine javljaju se razne varijacije prevaljivanja oblika koji prate ravninu tla. Oko sedme i osme

godine vidljive su prve igre s vertikalnom perspektivom i panoramskim prikazom. Ploha postaje tlo i javljaju se prvi prikazi planova ispred i iza. Od osme do desete godine dijagonalnim crtama stvaraju privid dubine te oblici u prostoru počinju varirati raznim veličinama što stvara iluziju prostornosti. U razdoblju od desete do dvanaeste godine javlja se kosi prikaz horizonta, što navodi djecu na perspektivno oblikovanje prostora. Kao rezultat toga od dvanaeste do četrnaeste godine javlja se geometrijska perspektiva. Napušteni su prijašnji načini prikazivanja prostora i sve je podložno konvencionalnoj perspektivi.

6. SAŽETAK

U ovome diplomskom radu prikazane su i objašnjene karakteristike razvoja ljudskog lika i prostora u dječjem crtežu po dobnim skupinama.

Ključne riječi: prostor, ljudski lik, dječji crtež, perspektiva, oblik, razvoj

Keywords: space, human figure, children's drawing, perspective, form, development

8. LITERATURA

- Grgurić, N., Jakubin, M. (1996), Vizualno – likovni odgoj i obrazovanje, Zagreb
- Butina, M. (1981), Vizualni govor in verbalni govor kao osnova likovnega govora, Anthropos
- Valery, P. (1955), Degas, Ples, Crtež, Zagreb, Mladost
- Peić, M. (1975), Pristup likovnom djelu, Zagreb, Školska knjiga
- Beisl, H. (1978), Djeca crtaju, Umjetnost i dijete, Zagreb
- Brittain, W. (1979), Creativity art and the young child, London, Mc Millan
- Turković, H. (2002), Razumijevanje perspektive: teorija likovnog razabiranja, Zagreb, Durieux
- Ivančević, R. (1996), Perspektive, Zagreb, Školska knjiga
- Belamarić Šarčanin, D. (1969), Razvoj likovnih senzibilnosti učenika, Zagreb, Školska knjiga